

Repatriacja ludności polskiej z głębi ZSRR w aktach Związku Patriotów Polskich

III Letnia Szkoła Historii Najnowszej rozpoczęła się tydzień po obchodach 70. rocznicy wybuchu II wojny światowej w Gdańsku. Wrześniowe uroczystości poprzedzone były zaskakującymi wypowiedziami rosyjskich polityków, którzy w ostrym tonie oskarżali II Rzeczpospolitą o współudział w wywołaniu tego największego w dziejach świata konfliktu. Zarzuty te były kolejnym przykładem, że w relacjach międzypaństwowych interpretacja historii najnowszej może być przyczyną sporów i nieporozumień, a nawet czynnikiem decydującym o ich ochłodzeniu. Emocje narastające wokół historii II wojny światowej dowodzą, że nie przyszła jeszcze pora, kiedy przywódcy państwowi mogą wspólnie i zgodnie pochylić się nad nieodległą przeszłością, spojrzeć na nią obiektywnie i wyciągnąć z niej właściwe wnioski.

Rola historyka XX w. jest zatem podwójnie odpowiedzialna. Jego zadanie polega nie tylko na skrupulatnym dążeniu do wiarygodnego opisanie minionych dekad. Swoje tezy powinien wyjątkowo starannie uzasadniać źródłami, by jego głos był słyszany i przekonujący również tam, gdzie interpretacja historii jest zależna od politycznego zamówienia. Umiejętności operowania materiałem archiwalnym nie nabywa się jednak wraz z ukończeniem studiów historycznych, ale w wyniku ciągłej praktyki: żmudnych kwerend źródłowych, krytycznych i naukowych dyskusji oraz udokumentowanych wypowiedzi pisemnych. Letnia Szkoła Historii Najnowszej, zorganizowana przez Instytut Pamięci Narodowej, dała możliwość spotkania młodych historyków z wybitnymi znawcami dziejów najnowszych, którzy dzielili się z nami swoją wiedzą i warsztatowymi umiejętnościami. Za sprawą wygłoszonych referatów i wielogodzinnych dysput uczyliśmy się także nawzajem od siebie. Poznanie różnych aspektów historii najnowszej widzianych z odmiennych nieraz perspektyw było bardzo cennym doświadczeniem. Warsztatowo-seminaryjny charakter Szkoły skłonił mnie do zaprezentowania moich doświadczeń płynących z pracy nad aktami Związku Patriotów Polskich (ZPP) w ZSRR – materiałem, jak postaram się to opisać, niezwykle wartościowym, merytorycznie bogatym, ale i trudnym w swej formie i wymagającym bardzo uważnej krytyki.

Jednym z najtragiczniejszych dla Polski epizodów II wojny światowej była agresja Armii Czerwonej we wrześniu 1939 r. Dała ona początek radzieckiej okupacji, a następnie aneksji wschodnich terytoriów II Rzeczypospolitej. Brutalnym aspektem działań władz radzieckich były m.in. deportacje obywateli polskich w głąb ZSRR, głównie na północne obszary Rosji europejskiej, Syberię i do Kazachstanu. Oblicza się, że w latach 1940–1941 objęły one około 320 tys. osób. Wieloletnia tułaczka odcisnęła na nich swoje piętno. Okrucieństwo i przemoc radzieckich władz, trudne warunki klimatyczne, choroby, głód, nędza i poniewierka wielu zesłańców kosztowały utratę zdrowia lub życia. Literatura wspomnieniowa i pamiętnikarska pełna jest opisów cierpień, jakich ludność polska doznała w Związku Radzieckim w okresie II wojny światowej. Jej zakończenie w Europie rozbudziło wśród deportowanych uzasadnione nadzieje na powrót do ojczyzny. Nawet mając świadomość, że będzie to Polska inna niż ta, którą zapamiętali sprzed wojny (o zmienionych granicach i narzuconym ustroju politycznym), ogromna większość zesłańców pragnęła raz na zawsze opuścić „niehumanitarną ziemię”. Pozwolić na to miała zawarta

6 lipca 1945 r. w Moskwie polsko-radziecka umowa o opcji i repatriacji. Otworzyła ona prawną drogę powrotu do Polski setkom tysięcy Polaków i Żydów z głębi Związku Radzieckiego. Układ umożliwił byłym mieszkańcom II Rzeczypospolitej, narodowości polskiej i żydowskiej, zrzeczenie się obywatelstwa ZSRR i przyjęcie polskiego¹, a następnie zorganizowany przyjazd do kraju. Mogli oni zabrać ze sobą członków rodzin bez względu na ich narodowość². W dokumencie określono także terminy przeprowadzenia procedury zmiany obywatelstwa (opcji) – do 1 listopada 1945 r. i zakończenie akcji repatriacyjnej – do 31 grudnia 1945 r. Z repatriacji wykluczono Białorusinów, Ukraińców, Litwinów, Rosjan i Rusinów, którzy przed wybuchem II wojny światowej mieli polskie obywatelstwo. Opcja i repatriacja miały być aktem dobrowolnym³.

Wobec braku realnej perspektywy dotrzymania określonych w umowie terminów (z powodu dyslokacji potencjalnych repatriantów na rozległych obszarach, rychłego nadejścia zimy, niedostatków komunikacyjnych i początkowego chaosu organizacyjnego), wkrótce zdecydowano się przedłużyć okres dokonania opcji do 1 stycznia, a przesiedlenie do 15 czerwca 1946 r.⁴

Koordinacją akcji repatriacyjnej miała się zająć powołana po podpisaniu umowy Polsko-Radziecka Komisja Mieszana ds. Ewakuacji (na czele delegacji polskiej stanął dr Henryk Wolpe). Przedstawicielami Komisji w terenie (na szczeblu republik, obwodów, a także na nowej granicy między ZSRR a Polską) zostali polscy i radzieccy pełnomocnicy. Byli to działacze ZPP i przedstawiciele radzieckiej administracji (głównie urzędnicy miejscowych władz). Praktycznie jednak organizacyjna strona przygotowań do repatriacji przypadła w udziale ZPP.

ZPP powstał z inicjatywy Józefa Stalina, wówczas przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych ZSRR. Pierwszy zjazd tej organizacji odbył się w Moskwie 9–10 czerwca 1943 r. Od początku Związkowi przewodziła komunistka Wanda Wasilewska. W skład Prezydium Zarządu Głównego ZPP weszli poza nią także płk Zygmunt Berling oraz polscy komuniści: Stefan Jędrzychowski, Stanisław Skrzeszewski i Włodzimierz Sokorski. Nowa organizacja rozpoczęła tworzenie na obszarze ZSRR swoich ogniw terenowych (zarządów: republikańskich, krajowych, obwodowych i rejonowych). Działalność ZPP polegała głównie na prowadzeniu różnych akcji opiekuńczych, pomocowych i oświatowych, skierowanych do deportowanych obywateli polskich⁵. Popularność Związku wśród nich rosła, zwłaszcza ze względu na organizowaną przezeń pomoc, ale także w kontekście repatriacji – wielu zesłańców uważało, że przynależność do niego ułatwi im wyjazd do Polski. Oblicza się, że w końcowym okresie istnienia ZPP należało do niego ok. 100 tys. osób⁶. W wyniku akcji repatriacyjnej do Polski powróciło do 1949 r. łącznie 248 198 osób objętych umową z 6 lipca 1945 r.⁷

Akta ZPP były stopniowo gromadzone przez Wydział Historyczny i Centralne Archiwum działające przy Zarządzie Głównym. U kresu istnienia Związku, do Moskwy napływały akta

¹ 29 XI 1939 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało dekret o nadaniu obywatelstwa radzieckiego mieszkańcom zaanektowanych terenów Polski, niezależnie od ich narodowości. Decyzja władz radzieckich dała początek tzw. paszportyzacji, tj. siłowego i bezprawnego nadawania obywatelstwa ZSRR.

² W myśl umowy członkami rodziny były osoby prowadzące wspólne gospodarstwo domowe.

³ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VIII: *styczeń 1944–grudzień 1945*, [Warszawa] 1974, s. 500–504.

⁴ *Ibidem*, s. 639.

⁵ Władze Związku Radzieckiego uznawały ich wówczas za obywateli radzieckich. Po wznowieniu polsko-radzieckich stosunków dyplomatycznych w 1941 r. przywrócono ludności polskiej na terenie ZSRR polskie obywatelstwo, jednak na początku 1943 r., na mocy decyzji Biura Politycznego KC WKP(b), powtórnie je odebrano, zastępując radzieckim.

⁶ Szerzej o działalności ZPP zob. A. Głowacki, *Ocalić i repatriować. Opieka nad ludnością polską w głębi terytorium ZSRR (1943–1946)*, Łódź 1994.

⁷ AAN, PUR, I/5, Protokół Końcowy Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej, k. 54.

ogniów terenowych, głównie zarządów obwodowych i rejonowych. Po zakończonej repatriacji (lipiec–sierpień 1946 r.) dołączano do nich materiały dotyczące akcji przesiedleńczej. Następnie zbiór przekazano Ambasadzie Rzeczypospolitej w Moskwie, gdzie został uporządkowany i brakowany. Niestety nie sporządzono spisu dołączonych dokumentów. Z Moskwy przewieziono go do Polski, do Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP, skąd w 1950 r. trafił on do Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie⁸.

W chwili obecnej zespół (nr inwentarza 130) liczy 2265 tomów, co daje ponad 30 m.b. akt. Po 1990 r. AAN wzbogaciło się także o dokumenty Zarządu Głównego ZPP przekazane z byłego Archiwum KC PZPR. Liczą one nieco ponad 60 jednostek (nr inwentarza 216). Wcześniej stanowiły część zasadniczego zbioru ZPP, jednak władze komunistyczne zdecydowały się je odłączyć i przenieść do archiwum partyjnego. Oba zbiory stanowią podstawę badania zagadnienia repatriacji.

Lektura dokumentów ZPP pozwoliła mi na poznanie zasadniczych elementów akcji repatriacyjnej prowadzonej przez wszystkie ogniwa tej organizacji. Były to: wstępne przygotowania (ustalenie strategii działania, tworzenie pomocniczych komórek organizacyjnych), procedura zmiany obywatelstwa (opcja), akcja pomocy i opieki społecznej, zabezpieczenie medyczne (szczepienia ochronne, profilaktyczne pogadanki o higienie, wyposażenie apteczek podróży, kontrola stanu sanitarnego wagonów), działania informacyjno-propagandowe i kulturalno-oświatowe (wykłady i pogadanki na temat zmieniającej się rzeczywistości geopolitycznej w powojennej Polsce, określenie miejsca osiedlenia, przystrajanie pociągów, akademie pożegnalne itp.), a także działania ZPP w przededniu i w czasie trwania przesiedlenia (m.in. dowóz ludności na stacje kolejowe, organizacja punktów zbiorczych, załatwianie niezbędnych formalności, kontakt ze służbami kolejowymi). Końcowym etapem akcji była oczywiście podróż. Bezpośrednio z tematem wiąże się także kwestia repatriacji wychowanków zakładów opiekuńczych (głównie podopiecznych domów dziecka) oraz tzw. dzika repatriacja, tj. indywidualna i niezorganizowana forma powrotu.

Akta ZPP obfitują w szczegółowe informacje o wyżej wymienionych zagadnieniach. Teczki archiwalne zawierają przede wszystkim wszelkiego rodzaju instrukcje, sprawozdania, protokoły posiedzeń, ankiety statystyczne, wykazy liczbowe i korespondencję. Interesujące mnie materiały znajdują się we wszystkich częściach zbioru. Jednak najbardziej różnorodne i zarazem bogate w treść są akta organizacji terenowych oraz (w mniejszym stopniu) Wydziału Organizacyjnego Zarządu Głównego, stanowiąc przy tym największą objętościowo część zespołu (sygnatury 874–1976). Ilustrują one przebieg repatriacji we wszystkich jej aspektach z perspektywy codziennego wykonawcy akcji w terenie. Jest to materiał bardzo zróżnicowany pod względem formy i dlatego pogrupowałem go na niżej opisane kategorie. Prezentowany podział opracowałem pod kątem badania repatriacyjnego aspektu działalności ZPP, jednak – jak sądzę – odnosić się on może również do całokształtu działalności organizacji. Opisany katalog źródeł zawiera jedynie przykłady dokumentów najczęściej występujących w zespole i najbardziej przydatnych do badania wątków repatriacyjnych. Zapoznanie się z nimi, a następnie dobór poprzez merytoryczną i jakościową (ze względu na stan zachowania) selekcję oraz właściwe wykorzystanie w zestawie z innymi źródłami ZPP, a także np. z relacjami repatriantów, jest dla historyka dużym wyzwaniem warsztatowym.

Koordynację działań repatriacyjnych w skali całego ZSRR prowadził aparat administracyjny (wydziały) Zarządu Głównego ZPP. Instancje terenowe postępowały ściśle według jego instrukcji oraz wytycznych Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej ds. Ewakuacji. ZPP był organizacją

⁸ H. Opoczyńska, Archiwum Związku Patriotów Polskich w ZSRR, „Archeion” 1955, t. XXIV, s. 229–230.

scentralizowaną i działania ogniów terenowych musiały uzyskiwać akceptację aparatu administracyjnego Zarządu Głównego. Taka dyscyplina wydaje się uzasadniona. Przeprowadzenie repatriacji rzeszy ludności polskiej z tak dużego obszaru było, pod względem logistycznym, zadaniem bardzo trudnym i odpowiedzialnym. Wymagało zatem odpowiedniej kooperacji, aby prace przygotowawcze wśród ogółu potencjalnych repatriantów przebiegały w przybliżonym tempie. Terminarz ustalony w umowie z 6 lipca 1945 r. obowiązywał bowiem wszystkie instancje terenowe ZPP, bez względu na stan zaawansowania przygotowań do wyjazdu. W poszczególnych obwodach (republikach, krajach) działania te nadzorował zarząd obwodowy ZPP (albo odpowiednio republikański lub krajowy) wspólnie z miejscowymi pełnomocnikami Komisji Mieszanej, działając oczywiście według wytycznych opracowanych w Moskwie.

Listę zaproponowanych przeze mnie grup źródeł otwierają akta dotyczące ustalania strategii działania organizacji w kontekście przygotowań i prowadzenia repatriacji. Znajdują się one w teczkach Zarządu Głównego ZPP. Są to m.in. instrukcje Prezydium Zarządu Głównego ZPP oraz Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej. Sporządzane były one na różnym poziomie szczegółowości i dotyczyły rozmaitych aspektów akcji przesiedleńczej. Przykładowo w przygotowanej przez Zarząd Główny ZPP Instrukcji nr 1 o pracy ZPP w okresie repatriacji wychodźstwa polskiego z ZSRR nakreślone są ogólne zadania instancji terenowych w kontekście planowanego przesiedlenia. Z tekstu tego dokumentu (przesłanego do wszystkich zarządów obwodowych, krajowych i republikańskich) można było dowiedzieć się o podstawowych założeniach umowy z 6 lipca 1945 r. o oraz zasadach i trybie opcji. Autorzy przedstawili w niej także obszerną interpretację politycznego znaczenia zawartego porozumienia. Najważniejszym jednak celem tego dokumentu było nakreślenie dla struktur ZPP zadań praktycznych w związku z repatriacją⁹. Ponadto w dołączonym do niego piśmie przewodnim możemy wyczytać, że „w związku ze zbliżającą się repatriacją wszystkie ogniwa organizacyjne ZPP powinny przestawić swoją pracę na tory akcji repatriacyjnej, załączoną instrukcję [...] należy przerobić na posiedzeniach zarządów obwodowych, rejonowych i kołach ZPP i opracować konkretny plan [repatriacji – W. M.]”¹⁰.

Kolejne dokumenty instruktażowe miały o wiele bardziej szczegółowy charakter. Dawały wskazówki dotyczące różnych aspektów przygotowań do przesiedlenia, m.in. zabezpieczenia medycznego, pomocy materialnej, akcji informacyjno-propagandowej, urządzenia wagonów, kwestii porządkowych i innych¹¹.

Instrukcje płynące z Moskwy nakreślały jednak dość ogólny schemat działań w poszczególnych segmentach akcji. Jak zostało już powiedziane, jej koordynatorami w terenie były odpowiednie zarządy ZPP. To ich członkowie odpowiedzialni byli za wcielanie w życie zaleceń administracji Zarządu Głównego, które wymagały często doprecyzowania i dostosowania zawartych w dokumentach treści do warunków panujących w danym obwodzie lub nawet rejonie.

⁹ AAN, ZPP, 8, Instrukcja nr 1 Prezydium Zarządu Głównego ZPP o pracy ZPP w okresie repatriacji wychodźstwa polskiego z ZSRR, k. 24–31.

¹⁰ *Ibidem*, Pismo przewodnie do Instrukcji nr 1, k. 23.

¹¹ *Ibidem*, Instrukcja nr 2 Prezydium Zarządu Głównego ZPP w sprawie organizacji służby lekarsko-sanitarnej dla repatriantów, k. 54–57; *ibidem*, Instrukcja nr 3 Prezydium Zarządu Głównego ZPP uzupełniająca punkt trzeci Instrukcji nr 1, k. 108–109; *ibidem*, Instrukcja nr 4 Prezydium Zarządu Głównego ZPP w sprawie organizacji pomocy repatriantom, k. 68–69; *ibidem*, Instrukcja nr 5 Wydziału Finansowego Zarządu Głównego ZPP w sprawie funduszu repatriacyjnego, k. 99; *ibidem*, Instrukcja nr 6 Wydziału Finansowego Zarządu Głównego ZPP dla pełnomocników polskiej delegacji w sprawach finansowych związanych z repatriacją, k. 67; *ibidem*, Instrukcja Delegacji Polskiej w Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej ds. Ewakuacji w sprawie organizacji eszelonów, k. 1–6; *ibidem*, Instrukcja Delegacji Polskiej w Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej ds. Ewakuacji dla pełnomocników Delegacji Polskiej, k. 51–53; *ibidem*, Uzupełnienie instrukcji dla pełnomocników Polskiej Delegacji, k. 46–48.

Stąd w aktach zarządów obwodowych odnajduję wiele instrukcji wewnętrznych, mających charakter uzupełniający i uściślający wytyczne opracowane przez odpowiednie wydziały Zarządu Głównego¹². Ponadto instancje terenowe ZPP tworzyły własne instrukcje oraz plany pracy, które w detalach określały zadania organizacji podczas repatriacji w terenie. Dokumenty te dostarczają wiele szczegółowych informacji o czynnościach podejmowanych przed przesiedleniem. Przybliżają specyfikę określonego obwodu oraz ilustrują pracę na poszczególnych etapach akcji, np. przygotowaniach medycznych, pomocy materialnej, akcji kulturalno-oświatowej itp.¹³

Kolejną, bardzo liczną, grupą źródeł są dokumenty, które – ze względu na zawarte w nich treści – mogą określić jako opis procesu realizacji powrotu do Polski. Omówiona wyżej grupa archiwaliów dotyczyła wytycznych i planów, ta z kolei informuje o jej przebiegu i wynikach. Daje zatem obraz realnego wykonania zaleceń aparatu administracyjnego Zarządu Głównego ZPP i Komisji Mieszanej oraz pozwala na ocenę organizacyjnej strony repatriacji. Zaliczam do tej grupy wszelkiego rodzaju protokoły posiedzeń, sprawozdania, korespondencję, pisma itp.

W pierwszej kolejności omówię protokoły posiedzeń zarządów obwodowych¹⁴. Interesowały mnie przede wszystkim sporządzone od sierpnia 1945 r. do czerwca 1946 r. Podczas zebrań terenowych władz ZPP omawiano rozmaite aspekty działalności organizacji, jednak sprawy repatriacji traktowane były jako szczególnie istotne, o czym świadczą dostępne dokumenty. W okresie bezpośrednio poprzedzającym przesiedlenie lub w wyjątkowo ważnych dla tej akcji sprawach, posiedzenia odbywały się wspólnie z pełnomocnikiem Komisji Mieszanej lub obwodowym komitetem repatriacyjnym. Protokoły napisane są spójnym i rzeczowym językiem. Brak jest w nich rozwlekłych opisów czy analiz sytuacji. Ich objętość rzadko przekracza pięć stron. Sekretarze skupiali się na zanotowaniu najistotniejszych zagadnień poruszanych na zebraniach. Dokumenty te są zatem źródłem informacji o bieżących działaniach zarządów obwodowych w kwestiach m.in. repatriacji oraz o mocnych i słabych stronach ich funkcjonowania w tamtym gorączkowym okresie. Przekazują także istotne dane, m.in. o personaliach (np. składzie komitetów repatriacyjnych), terminach (np. odjazdu transportów) czy bieżących trudnościach (np. o charakterze prawnym podczas opcji). W niektórych protokołach przeczytać można zapisy dyskusji członków zarządu obwodowego, ujawniające nieraz różnice poglądów i opinii¹⁵.

W bardziej szczegółowe kwestie wprowadzają czytelnika protokoły posiedzeń i sprawozdania z działalności komórek organizacyjnych ZPP, tworzonych na potrzeby przygotowań do

¹² AAN, ZPP, 75, Plan pracy w związku z repatriacją w obwodzie czelabińskim, k. 54–55; *ibidem*, Wyjaśnienia do instrukcji Prezydium Zarządu Głównego ZPP nr 3, 4, 5 w sprawie funduszu repatriacyjnego dla zarządów rejonowych i miejskich ZPP w obwodzie czelabińskim, k. 75; AAN, ZPP, 121, Instrukcja pełnomocnika Polskiej Delegacji Komisji Mieszanej na obwód kijowski oraz Zarządu Obwodowego ZPP w obwodzie kijowskim w sprawie repatriacji, k. 76–77.

¹³ AAN, ZPP, 186, Instrukcja Zarządu Obwodowego ZPP w Zaporoziu dla kierownika pierwszego transportu repatriantów, k. 37–38; AAN, ZPP, 926, Okólnik Tymczasowego Zarządu Obwodowego ZPP w Czkałowie dla dyrektorów polskich szkół i internatów w sprawie pracy kulturalno-oświatowej podczas repatriacji, k. 10; AAN, ZPP, 1109, Plan pracy Komisji Kulturalno-Oświatowej Zarządu Obwodowego ZPP w obwodzie omskim podczas repatriacji, k. 9–10; AAN, ZPP, 1434, Okólnik nr 3 Zarządu Obwodowego ZPP w obwodzie akmołińskim o podziałach pomocy dla repatriantów, k. 230–231.

¹⁴ W zespole znajdują się również liczne protokoły posiedzeń Zarządu Głównego ZPP, jednak zdecydowałem się omówić protokoły zarządów obwodowych, jako bogatszych w szczegóły i przez to bardziej przydatnych.

¹⁵ AAN, ZPP, 1040, Protokół nr 11 posiedzenia Zarządu Obwodowego ZPP w Kujbyszewie z 10 XII 1945 r., k. 39–40; AAN, ZPP, 1062, Protokół nr 3 posiedzenia Zarządu Obwodowego ZPP w Mołotowie, 8 XII 1945 r., k. 62–63; AAN, ZPP, 1204, Protokół posiedzenia Zarządu Obwodowego ZPP w Swierdłowsku i Komitetu Przesiedleńczego transportu nr 162, 4 II 1946 r., k. 1–2; AAN, ZPP, 1627, Protokół nr 1 z posiedzenia Prezydium Zarządu Obwodowego ZPP w Pietropawłowsku z Pełnomocnikiem Polskiej Delegacji na Obwód Północno-kazachstański, 12 III 1946 r., k. 1.

przesiedlenia (komitety repatriacyjne oraz ich sekcje, komisje kulturalno-oświatowe itp.) oraz innych jednostek organizacyjnie podległych Związkowi (np. domy dziecka, polskie szkoły, komisje opieki społecznej itp.). Dostarczają one cennych informacji o ich strukturze i sposobie funkcjonowania. Są świadectwem problemów i trudności, ale także sukcesów tak w codziennej pracy, jak i podczas przygotowań do repatriacji. Przede wszystkim jednak drobiazgowo obrazują działalność ZPP na poszczególnych etapach akcji przesiedleńczej – dostarczają danych opisowych, statystycznych, oddają specyfikę regionu itp. Do tej grupy zaliczam także sprawozdania z wieczorów pożegnalnych, akcji szczepień czy podróży do Polski. Materiał ten jest bezcenny do stworzenia wiarygodnego opisu rzeczywistego obrazu repatriacji, którego nie sposób zbudować jedynie na podstawie omawianych wyżej aktów instruktażowych lub planów pracy¹⁶.

Kolejną grupą dokumentów są sprawozdania zbiorcze z ogólnej lub repatriacyjnej działalności zarządów obwodowych ZPP. Charakteryzują się one bardzo rozbudowaną formą, przy jednoczesnym syntetycznym ujęciu treści. Kwestia repatriacji opisana jest w nich w szerszym kontekście prac Związku lub oddzielnie. Poszczególne etapy akcji przesiedleńczej omawiano w nich także, ale już nie tak szczegółowo, jak w sprawozdaniach opisanych powyżej. W dokumentach tych najczęściej nie zamieszczano informacji o pojawiających się problemach, o których z kolei można dowiedzieć się z np. protokołów posiedzeń zarządów obwodowych. Przemilczanie informacji o niedostatkach mogło wynikać z faktu przesyłania sprawozdań do Zarządu Głównego ZPP. Przewodniczący zarządów obwodowych (krajowych, republikańskich) chcieli przedstawić pracę podległych im ogniw ZPP w jak najkorzystniejszym świetle. Niemniej jednak źródła te są niezwykle przydatne zarówno do analizy szczegółów akcji, jak i do sformułowania ocen i podsumowania całości repatriacji¹⁷.

Grupą dokumentów, której warto przyrzeć się bliżej, są sprawozdania i komunikaty pełnomocników Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej. Zawierają one przydatne informacje m.in. o zakresie działań pełnomocników w przygotowaniu repatriacji. Rzucają także światło na rolę w tym przedsięwzięciu instytucji radzieckich: władz administracyjnych, NKWD, milicji, wydziałów zdrowia, komitetów partyjnych, przedsiębiorstw, fabryk itp., oraz ich stosunek do repatriowanej ludności polskiej. Ponadto pozwalają weryfikować informacje płynące z innych źródeł, np. ze sprawozdań organizacyjnych ZPP. Opisane w tych dokumentach liczne interwencje pełnomocników w sprawach repatriantów (np. usprawnianie akcji szczepień ochronnych, organizowanie dodatkowej pomocy żywnościowej i odzieżowej oraz dbałość o jej jakość, kontrola wyposażenia wagonów, eliminowanie opóźnień w podstawianiu składów itp.) świadczą o tym, że cała akcja nie przebiegała tak bezproblemowo, jak nieraz opisują to autorzy wyżej omawianych dokumentów. Sprawozdania pełnomocników różnią się pod względem stopnia szczegóło-

¹⁶ AAN, ZPP, 82, Sprawozdanie ze stanu polskich instytucji wychowawczych w obwodzie południowokazachstańskim, k. 104–105; AAN, ZPP, 380, Sprawozdanie zastępcy komendanta transportu nr 137 z przebiegu podróży z obwodu frunzeńskiego do Polski, b.p.; AAN, ZPP, 1150, Sprawozdanie z działalności Krajowej Komisji Opieki Społecznej w Stawropolu za okres 14 XII 1945 r.–12 III 1946 r., k. 53–55; *ibidem*, Sprawozdanie Komisji Sanitarnej Zarządu Krajowego ZPP w Stawropolu i lekarza transportu nr 35, k. 86–90; AAN, ZPP, 1153, Sprawozdanie z prac przeprowadzonych przez Komisję Kulturalno-Oświatową Zarządu Krajowego ZPP w Stawropolu w okresie przygotowania do wyjazdu transportu nr 35, k. 49–52; AAN, ZPP, 1218, Protokół posiedzenia Obwodowej Komisji Dekoracyjnej w Tiumeniu, 9 III 1946 r., k. 11; AAN, ZPP, 1250, Sprawozdanie z przebiegu organizacji i wysłania transportu obywateli polskich z obwodu charkowskiego do Polski, k. 45; AAN, ZPP, 1322, Protokół zebrania lekarzy, felczerów i sióstr Czerwonego Krzyża obwodu odeskiego, 2 X 1945 r., k. 131; AAN, ZPP, 1334, Protokół nr 2 posiedzenia Komisji Opieki Społecznej obwodu połtawskiego, 3 I 1946 r., k. 227–228.

¹⁷ AAN, ZPP, 874, Sprawozdanie ogólne Altajskiego Zarządu Krajowego ZPP w Barnaulu od kwietnia 1945 r. do maja 1946 r., k. 21–41; AAN, ZPP, 1275, Sprawozdanie z działalności Zarządu Obwodowego ZPP w Dniepropietrowsku w okresie 15 IV 1945 r.–4 III 1946 r., k. 55–73; AAN, ZPP, 1596, Sprawozdanie z działalności Zarządu Obwodowego ZPP w obwodzie pawłodarskim (b.d.), k. 1–11.

wości. Na ogół zawierają wyczerpujące wiadomości, jednak spotyka się także teksty zdawkowe, skąpo informujące o wydarzeniach związanych z repatriacją. Język dokumentu, zasób zawartych w nim informacji i opis aktywności autora pozwalają na różnicowanie ocen działalności poszczególnych pełnomocników¹⁸.

Niezwykle interesującym i bogatym źródłem informacji o działaniach repatriacyjnych ZPP są biuletyny zarządów obwodowych. Mają one postać czasopism (najczęściej miesięczników) o charakterze informacyjnym. Z reguły nie zamieszczano w nich ilustracji. Ich treść dotyczyła głównie przeróżnych aspektów działalności ZPP w danym obwodzie. Przekazywały wiadomości z życia zesłańców, informacje o imprezach kulturalnych, akcjach społecznych itp. „Biuletyny” były (oprócz zebrań ogólnych) podstawową formą komunikacji pomiędzy władzami organizacji a ludnością polską. Ich egzemplarze udostępniano najczęściej w świetlicach zarządów obwodowych i rejonowych, gdzie na miejscu (ze względu na niewielki nakład) można było zapoznać się z ich treścią. W kontekście repatriacji biuletyny stanowiły ważny element informacji o stanie przygotowań i trybie akcji. Przystępny język, ale z udziałem elementów propagandowych, przejrzystość treści, ale przy przemilczaniu kłopotów organizacyjnych, a także duża doza informacji praktycznych w sprawach repatriacji były cechami artykułów zamieszczanych w biuletynach. Forma i jakość tych dokumentów zależała od zasobności danego zarządu obwodowego, a także od pomysłowości i zaangażowania redakcji. W archiwum miałem okazję przeglądać egzemplarze pisane ręcznie, na papierze złej jakości i w dużej części dziś już nieczytelne. Zdarzają się jednak i takie, których szata graficzna (okładki), staranność wykonania i bogactwo treści muszą wzbudzać uznanie czytelnika. Nawet przy braku maszyny do pisania sporządzane były z niezwykłą dbałością (pismo kaligraficzne) i pomysłowością. Biuletyny są przydatne do badania informacyjnego aspektu przygotowań do przesiedlenia (komunikaty, ogłoszenia, apele), stanowią także źródło wiadomości o tempie prac repatriacyjnych i ich rezultatach (np. zbiorcze dane o pomocy materialnej, wyposażenie wagonowych apteczek, kwoty wpływające na Fundusz Repatriacyjny, stan ilościowy repatriantów itp.). Mankamentem biuletynów jest natomiast język o dużym zabarwieniu ideologicznym. Jednak po odrzuceniu warstwy czysto propagandowej, są bardzo wartościowym źródłem informacji o repatriacji¹⁹.

Kolejnym typem dokumentów odnoszących się do repatriacji są wszelkiego rodzaju materiały statystyczne. Dotyczą one przede wszystkim szacunków liczebności ludności polskiej w głębi ZSRR, ale także kwestii pomocy udzielanej repatriantom z różnych źródeł, wyników opcji, liczby transportów itp. Najwięcej problemów nastręcza jednak opracowanie spójnych i wiarygodnych danych, dotyczących liczby potencjalnych repatriantów. Ankiety przeprowadzane przez zarządy obwodowe nie dostarczają pełnej informacji w tym zakresie. Większość z nich zawarta jest w aktach Wydziału Organizacyjnego. Pozostałe można odnaleźć w teczkach organizacji terenowych. Części jednak nie udało mi się zlokalizować.

Zawarte w nich informacje dotyczą nie tylko liczby ludności polskiej w danym obwodzie, ale także gęstości zaludnienia, struktury zawodowej (przed 1939 r. i w chwili sporządzania

¹⁸ AAN, ZPP, 80, Sprawozdanie Pełnomocnika Polskiej Delegacji na obwód czałowski za okres 15 III–5 IV 1946 r., k. 61–62; AAN, ZPP, 129, Sprawozdanie Pełnomocnika Polskiej Delegacji na Kraj Krasnodarski, k. 18–21; AAN, ZPP, 186, Sprawozdanie końcowe Pełnomocnika Polskiej Delegacji w obwodzie zaporoskim, k. 3–6; AAN, ZPP, 1907, Sprawozdanie z działalności Pełnomocnika Polskiej Delegacji na obwód frunzeński w okresie 9 II–5 III 1946 r., k. 95–96; AAN, ZPP, 1963, Sprawozdanie Pełnomocnika Polskiej Delegacji dla Tadżyckiej SRR i obwodu stalinabadzkiego z akcji repatriacji polskich domów dziecka, k. 128.

¹⁹ AAN, ZPP, 864, Biuletyn nr 1 (6) Zarządu Obwodowego ZPP we Frunze, k. 6–21; AAN, ZPP, 1199, Biuletyn nr 3 Zarządu Obwodowego ZPP w Swierdłowsku, k. 1–11; AAN, ZPP, 1498, Biuletyn nr 2 Zarządu Obwodowego ZPP w Dżambule, k. 194–201; AAN, ZPP, 1600, Biuletyn nr 1 Zarządu Obwodowego ZPP w Pawłodarze, k. 25–31; AAN, ZPP, 1836, Biuletyn nr 10 Zarządu Obwodowego ZPP w Taszkencie, k. 1–24.

ankiety), podziału na narodowość (polską lub żydowską). Wyszczególniono także liczbę dzieci i starców²⁰. Dane te nie pokrywają się jednak z ankietami prowadzonymi przez Wydział Opieki Społecznej Zarządu Głównego²¹. Ponadto, po podsumowaniu liczba potencjalnych repatriantów okazuje się mniejsza od wszystkich ostatecznie repatriowanych osób!²²

Weryfikacja danych o liczbie ludności polskiej przebywającej w głębi Związku Radzieckiego wymaga więc dodatkowych kwerend i analiz porównawczych. Ostateczne rozstrzygnięcie tej kwestii nie jest możliwe jedynie na podstawie akt ZPP w ZSRR.

Materiał statystyczny obejmuje także bardzo obszerną dokumentację finansową ZPP. Zawarta jest ona w części zespołu, gdzie zgromadzono akta Wydziału Finansowego Zarządu Głównego. W kontekście repatriacji dokumenty te przedstawiają dużą wartość. Pozwalają bowiem na możliwość wiarygodne i szerokie ukazanie aspektu pomocy udzielanej repatriantom z różnych źródeł zarówno w głębi ZSRR, jak i po przekroczeniu granicy z Polską. Mają one oczywiście postać tabel i zestawień zbiorczych, a zawarte w nich dane dostarczają wielu bardzo szczegółowych informacji, głównie szacunków ilościowych i wartości udzielonej pomocy. Ponadto teczki wypełnione są podaniami repatriantów o zapomogi pieniężne przed podróżą oraz pokwitowaniami odbioru tej pomocy.

Lektura akt Wydziału Finansowego Zarządu Głównego ZPP może wydawać się monotonna i żmudna. Warto jednak nie ulegać poczuciu znużenia i zniechęcenia, gdyż pomiędzy stosami tabel i kwitów odnaleźć można bardzo interesujące materiały, które „zawieruszyły się” w tej części zespołu. Natknąłem się np. na sprawozdania pełnomocnika Komisji Mieszanej z granicznej stacji kolejowej w Medyce, niemal kompletną dokumentację repatriacyjną z Nowosybirsk, rysunek instruktażowy dotyczący przystrojenia wagonu, a nawet dziennik podróży repatriantów z obwodu kokczetańskiego.

Teczki zespołu ZPP kryją także bardzo obszerny materiał ikonograficzny i o charakterze artystycznym. Tworzy on ostatnią kategorię źródeł, którą chciałbym tu omówić. Składa się na nią przede wszystkim bogaty zbiór fotografii i albumów, ale także gazetki ściennych, rysunków, kart okolicznościowych i świątecznych, wierszy, dyplomów, laurek itp. Wiele z tych dokumentów ściśle wiąże się z zagadnieniem repatriacji. Na fotografiach uwiecznione zostały m.in. wieczory pożegnalne, akademie, transporty pomocy oraz zebrania organizacyjne ogniw ZPP. Szczególnie cenne są zdjęcia przedstawiające moment odjazdu pociągów do Polski. Widać na nich repatriantów oraz dekoracje wagonów (sztandary, portrety, hasła itp.). Warto zwrócić uwagę na stan odzieży pasażerów, ich bagaże czy inne widoczne na fotografiach szczegóły, które mogą być źródłem dodatkowej informacji²³.

Interesującym materiałem są gazetki ścienne. Sporządzane były ręcznie na dużych płachtach papieru i umieszczane w siedzibach zarządów obwodowych ZPP lub w świetlicach. Stanowiły zatem (wraz z biuletynami) środek informacji o m.in. repatriacyjnych aspektach działalności ZPP na danym terenie. Już wstępny ogłęd tych źródeł skłania do refleksji nad ich niewątpliwą wyjątkowością. W pierwszej kolejności zauważalna jest bogata szata graficzna gazetek ściennych. Większość z nich rozpoczyna się kolorowymi nagłówkami przyozdobionymi malunkami o treści patriotycznej (najczęściej godło i flaga Polski). Ich tekst wykonany jest przeważnie bardzo starannie, a opisywane treści nieraz wzbogacane były ilustracjami. Przykładowo, w jednej z gazetek, przy komunikacie o konieczności poddania się szczerpieniu ochronnemu, umieszczo-

²⁰ AAN, ZPP, 32, Ankiety zarządów obwodowych, k. 34–53.

²¹ AAN, ZPP, 754, Dane liczbowe Wydziału Opieki Społecznej, k. 77–78.

²² Por. AAN, PUR, I/5, Protokół końcowy Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej, 30 IV 1949 r., k. 54.

²³ AAN, PUR, 2055, 2181, Albumy.

no kolorowy rysunek przedstawiający pielęgniarkę wykonującą zastrzyk repatriantowi. W tle widoczny jest wagon pociągu.

Informacje przekazywane w gazetkach miały postać bardzo krótkich artykułów, pisanych prostym i komunikatywnym językiem. Bogata forma ilustracyjna miała dodatkowo „przykuwać oko” czytelnika²⁴. Z kolei wiersze zesłańców są świadectwem ich tęsknoty za krajem, trudnych warunków bytowych i niekiedy gasnącej nadziei na wyczekiwany powrót do Polski²⁵.

Jak starałem się to wykazać, zespół akt ZPP zawiera bardzo różne rodzaje dokumentów. Zaprezentowana ogólna analiza typów źródeł ZPP pozwoliła – mam nadzieję – na przybliżenie różnorodności zasobu. Należy także pamiętać, że dokumentacja ZPP, choć niezwykle bogata merytorycznie, nie wyczerpuje jednak w całości potrzeb źródłowych studiów nad repatriacją. Nie odnajdziemy tam zbyt wielu śladów działań strony radzieckiej, np. akt milicji i NKWD, dotyczących opcji, sprawozdań radzieckich pełnomocników Komisji Mieszanej itp. Zespół ZPP siłą rzeczy odzwierciedla podejmowane działania jedynie ze strony polskiej.

Refleksja nad korzystaniem z akt ZPP nie byłaby pełna bez nawiązania do podstawowych trudności, z którymi przychodzi zmierzyć się historykowi pragnącemu opisać którykolwiek z wielu aspektów działalności tej organizacji. Pierwsza z nich to stan zachowania i forma dokumentów. Duża ich część sporządzana była na papierze bardzo złej jakości, często nawet na bibułach, kwitach, marginesach gazet itp. Zdarzają się akta spisane na odwrocie etykiet od konserw! Wiele z nich obecnie jest zupełnie nieczytelnych. Ściśnięte w teczkach dokumenty uległy częściowemu sprasowaniu, a naniesiony tekst przeistoczył się w atramentowe plamy. Na szczęście odnaleźć można także stosunkowo dobrze zachowane akta, napisane na maszynie i na grubszym papierze. Należy jednak pamiętać o czasie i miejscu powstania dokumentacji ZPP. Działacze i aktywiści organizacji nie dysponowali najczęściej niezbędnymi przyborami pisarskimi. Papier był nieraz towarem deficytowym, a maszyna do pisania w ówczesnych warunkach dobrem luksusowym! Stan zachowania materiałów ZPP jest zatem również sam w sobie świadectwem historii i źródłem informacji o warunkach panujących wówczas w Związku Radzieckim. Tym bardziej należy docenić trud i zaangażowanie działaczy organizacji w tworzeniu dokumentacji przy wykorzystaniu dostępnych im skromnych środków. Wyraźnie widać to zwłaszcza na przykładzie omawianych wyżej gazetek ściennych. Zły stan techniczny materiału jest spowodowany także brakiem kompleksowej konserwacji zbioru przez archiwistów.

Wiele trudności pojawia się również w kontekście formy dokumentów ZPP. Nie istniał bowiem jednolity system nomenklatury. Stąd różnice w nagłówkach np. protokołów posiedzeń. Stosowano także całą gamę sposobów zapisu dat. Duża część akt nie ma nazwy własnej. W razie potrzeby jedynym wyjściem jest samodzielne jej nadanie na podstawie treści.

Istotny problem stanowi niepełna informacja o personaliach działaczy ZPP i pełnomocników delegacji polskiej. W przestudiowanej przeze mnie dokumentacji przeważnie podawane jest jedynie nazwisko lub nazwisko i inicjał imienia. Utrudnia to pełną identyfikację osób, które odegrały ważną rolę w akcji repatriacyjnej.

Ideologiczny profil działalności ZPP odcisnął swoje piętno na języku i treści źródeł. Pisane są one często charakterystycznym dla organizacji komunistycznych stylem. W wielu sprawach dokumenty milczą (np. o rzeczywistej sytuacji w powojennej Polsce) lub wręcz przekazują nieprawdę (np. o kwestii katyńskiej). Warto w tym miejscu dodać, że działalność ZPP, a tym samym wytworzona przez niego dokumentacja podlegała ścisłej kontroli ze strony władz radzieckich (za pośrednictwem NKWD). Nie mogła ona zatem wzbudzać najmniejszych zastrzeżeń

²⁴ AAN, PUR, 2255, 2256, Gazetki ścienne.

²⁵ AAN, PUR, 1566, Wiersze, k. 8–10, 18–19, 27–28, 33, 43–44.

pod względem zawartych w niej treści oraz języka. W tym celu twórcy dokumentów stosowali autocenzurę, aby eliminować niezgodne z linią polityczną ZPP fragmenty tekstu.

Trudnością może być także znaczna objętość zbioru. Zapoznanie się z chociażby częścią z przeszło 30 m.b. akt musi być czynnością długotrwałą i żmudną. Bogactwo treści merytorycznych umożliwia wyselekcjonowanie materiału ze względu na wybrane zagadnienie lub obszar geograficzny. Tak więc badacz zajmujący się szkolnictwem polskim na obszarze Kazachstanu w latach 1943–1946 może zapoznać się tylko z aktami odpowiednich wydziałów Zarządu Głównego ZPP oraz organizacji terenowych działających w interesujących go obwodach. Natomiast studia nad problemem, który angażował wszystkie struktury ZPP, wymagają zapoznania się z większością znajdujących się w zbiorze dokumentów. Takim zagadnieniem jest niewątpliwie repatriacja.

Opisując akta ZPP, należy także zwrócić uwagę na ich kompletność. Otóż niejednokrotnie zdarzają się braki ciągłości niektórych typów dokumentów na szczeblu obwodowym. Dotyczy to przede wszystkim protokołów posiedzeń. Ponadto opisany wyżej zestaw źródeł nie występuje w komplecie w aktach poszczególnych obwodów. Często brakuje np. sprawozdań pełnomocników Komisji Mieszanej, szczegółowych sprawozdań z poszczególnych etapów akcji itp. Kompletna dokumentacja repatriacyjna zachowała się (lub została wytworzona) jedynie w przypadku kilkunastu zarządów obwodowych, krajowych i republikańskich.

Studiowanie akt ZPP pod kątem tematyki repatriacyjnej przynosi ze sobą także pytania o charakterze metodologicznym. Zarządy obwodowe, krajowe i republikańskie przeprowadzały przesiedlenie według nakreślonego przez Zarząd Główny schematu. Toteż zrozumiałe jest, że śledząc w zachowanej dokumentacji wątki repatriacyjne, odnajduję wśród nich liczne analogie. Opisanie i charakterystyka zagadnienia repatriacji z tak wielu regionów Związku Radzieckiego wymaga zatem ujęcia syntetycznego poprzez opracowanie odpowiedniej koncepcji doboru i uporządkowania informacji źródłowych. W moim zamyśle polega ona na ukazaniu prawidłowości w przeprowadzanej akcji repatriacyjnej, nie pomijając przy tym podkreślenia najistotniejszych różnic występujących w niektórych rejonach ZSRR. Owe prawidłowości wyznaczały bowiem zasadnicze kierunki działań podczas przygotowań i prowadzenia akcji przesiedlenia. Ich określenie pozwoli na przedstawienie repatriacji jako przedsięwzięcia pod wieloma względami złożonego, w skład którego wchodziło wiele elementów, rozgrywających się równocześnie na rozległych terytoriach ZSRR, które zasadniczo nie różniły się od siebie. Rozważania poświęcone repatriacji należy oprzeć na możliwie dużej ilości dokumentów, wytworzonych przez organizacje ZPP z różnych obwodów, krajów, republik tak, aby uwypuklić powszechność danego zjawiska. Kompozycja źródłowa powinna odzwierciedlać różnorodność materiału pod względem typów, form oraz pochodzenia regionalnego. Da to możliwość znacznego urozmaicenia warsztatu pracy i wspomocze wiarygodność opisu. Obszerność zasobu archiwalnego uniemożliwia jednak odwołanie się do całości zgromadzonego materiału. Stąd konieczność jego selekcji według kryterium reprezentatywności zawartych w źródłach informacji dla opisywanego zagadnienia. Pozwoli to na przedstawienie danego aspektu akcji na przykładach działalności wielu organizacji terenowych ZPP i na podstawie świadomie wyselekcjonowanego materiału.

Jak starałem się przedstawić, akta ZPP w ZSRR stanowią niezwykle bogaty i ciekawy zbiór archiwalny. Zawarte w nim dokumenty są bezcennym źródłem wiedzy na temat ludności polskiej przebywającej w ZSRR w latach II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu. Wymagają jednak uważnej krytyki. Niezbędne jest ciągle konfrontowanie zawartych w nich informacji chociażby z relacjami i wspomnieniami uczestników wydarzeń sprzed więcej niż 60 lat. Obraz repatriacji nie będzie także pełny bez odniesienia się do akt innych zespołów archiwalnych znajdujących się w AAN, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych czy Archiwum Wschodnim Ośrodka KARTA w Warszawie. Praca nad aktami ZPP dostarcza wiele satysfakcji, jest także cennym doświadczeniem metodologicznym.